

Teresa Żurek

Wykorzystanie piktogramów w edukacji osób głębiej upośledzonych umysłowo

Uwagi wstępne

Komunikacja międzyludzka stanowi przedmiot zainteresowań różnorodnych dyscyplin naukowych, takich jak: lingwistyka, logopedia, psychologia, neurologia i socjologia. Także w pedagogice coraz większą uwagę kieruje się na proces komunikacji jako na integralny i bardzo ważny element edukacji dzieci i młodzieży.

Intensywny rozwój badań naukowych nad procesem komunikacji międzyludzkiej rozpoczął się dopiero po II wojnie światowej, choć samo zjawisko istniało już od zarania ludzkości. Pierwszą próbę naukowego opracowania procesu porozumiewania się w dziele „Retoryka” wspaniale zrealizował Arystoteles, którego winniśmy traktować jako prekursora współczesnych trendów badawczych. Analiza problemu komunikowania się interpersonalnego ewoluowała od podejścia zwanego „samoopisem”, w którym rozważano wypowiedzi osób badanych, samodzielnie wyrażających się na temat własnego porozumiewania się, jak oni postrzegali siebie w roli nadawcy bądź odbiorcy komunikatów, poprzez podejście tak zwane behawiorystyczne, gdzie z kolei interesowano się wyłącznie obiektywnie zauważanym zachowaniem komunikacyjnym, do podejścia, które łączy dwa poprzedzające je nurty. Obecnie zjawisko porozumiewania się międzyludzkiego postrzegane jako problem badawczy tworzą komponenty: niezależne od uczestników, ale także poprzez fakt uczestnictwa nadawcy i odbiorcy, elementy pochodzące od osób, indywidualne cechy jednostek (np. cechy osobowości, potrzeby) (Z. Nęcki 1996). W literaturze naukowej egzystuje wiele teorii komunikowania się interpersonalnego (np. tradycyjne podejście w ujęciu G. Millera, teoria systemowo-pragmatyczna, teoria konstruktywistów, teoria samoświadomości, teoria reguł społecznych) róż-

niących się między sobą w tak zwanych „założeniach wyjściowych” dotyczących cech psychiki człowieka oraz interakcji międzyludzkich, które są ważne bądź nie dla procesu porozumiewania się (Z. Nęcki 1996).

Mając na uwadze wkład powyższych teorii warto przytoczyć definicję komunikowania się najbardziej ogólną, która nie pozostaje w sprzeczności z zawartością poznawczą wypracowaną przez twórców wyżej wymienionych poglądów.

„W najszerszym znaczeniu porozumiewanie się (czyli komunikowanie się) jest procesem, dzięki któremu jednostka przekazuje i otrzymuje informacje. Informacjami, które należy przekazać, mogą być fakty, myśli lub inne uczucia; można je przekazywać różnymi sposobami, na przykład za pomocą mowy, gestów, symboli obrazkowych lub symboli pisma” (P.G. Zimbardo 1996, s. 180).

W procesie komunikacji uczestniczą: nadawca i odbiorca przekazu. Przekazywanie informacji odbywa się w kanale komunikacyjnym. Przekaz ułożony jest w formie sygnałów, to jest elementów (bądź kombinacji elementów) o charakterystycznych cechach pozwalających je odróżnić od innych elementów, tworzących dany zbiór sygnałów. Zbiór możliwych sygnałów, w obrębie których mogą być realizowane wybory, nosi nazwę kodu (I. Kurcz 1992).

W zależności od tego, jaką drogą przekazuje się i odbiera sygnały oraz jaki stosuje się kod obserwujemy różnorodne formy komunikowania się ludzi.

Interpersonalna komunikacja werbalna stanowi najbardziej specyficzny, ale tylko jeden z wielu rodzajów międzyludzkiej komunikacji w ogóle. Etap, w którym człowiek rozpoczął stosowanie mowy poprzedza długi okres porozumiewania się za pomocą znaków fonicznych, ruchowych i dotykowych. Przekazywanie informacji bez użycia słowa zawiera się w pojęciu **komunikacji niewerbalnej**. W szerszym znaczeniu definiuje się ją jako wszelkie świadome bądź nieświadome przekazywanie wiadomości za pomocą sztuki niejęzykowej, np. architektury, muzyki, malarstwa bądź określonej statyki, ruchu ciała ludzkiego. W znaczeniu węższym komunikacją niewerbalną określa się porozumiewanie przy użyciu ruchów bądź pozycji ciała.

A.A. Harrison (za: C. Matuszewicz 1979) wśród form niewerbalnej komunikacji wyróżnia:

- komunikację proksemiczną, w której istotną rolę odgrywa przestrzeń między ludźmi wchodzącymi ze sobą w interakcje oraz ich stosunek do siebie (przejawiający się w kontakcie dotykowym i wzrokowym),
- komunikację kinezyjną, która używa ciała łącznie z twarzą do przekazania informacji; są to zauważalne gesty, tiki, grymasy, ruchy wszystkich części ciała,
- komunikację pozajęzykową (paralingwistyczną), tj. głosowe lecz niewerbalne sposoby porozumiewania się; tworzą ją określone natężenie, wysokość, tempo artykulacji, śmiech, pomruki, ziewanie.

Komunikacja niewerbalna stanowi jedną z form porozumiewania się, często współuczestniczy w komunikacji językowej najbardziej specyficznej dla człowie-

ka. Wagę i możliwości porozumiewania się niewerbalnego najłatwiej zauważyć zwłaszcza wtedy, gdy na skutek różnorodnych przyczyn nie można porozumiewać się używając mowy.

Specyficznie ludzkie komunikowanie się realizuje się także za pomocą znaków bądź symboli tworzących tak zwane „sztuczne języki” (np. alfabet Morse’a, Picture Communication Symbols, System Bliss, piktogramy) Oczywiście kanał komunikacyjny, kod, będzie inny od tych, które obserwuje się w językach mówionych, ale spełniają one wszelkie warunki niezbędne dla procesu porozumiewania się.

Piktogramy jako alternatywna metoda komunikacji

W każdej społeczności żyją osoby, które z bardzo różnych przyczyn na skutek braku umiejętności mówienia nie mogą w pełni uczestniczyć w procesie komunikacji. Wśród tych osób wyróżnić można jednostki:

- z deprivacjami zmysłowymi,
- z upośledzeniem umysłowym w stopniu głębokim i znacznym,
- z autyzmem,
- z mózgowym porażeniem dziecięcym, z afazją i innymi schorzeniami neurologicznymi, w których występuje ograniczenie lub brak mowy (W. Loebel 1996).

Obserwując u człowieka zaburzony bądź całkowicie niemożliwy do realizacji proces komunikowania się werbalnego można przewidzieć, iż jeśli ta osoba nie nauczy się, nie przyswoi alternatywnego środka komunikacji, to z pewnością nastąpi u niej deprivacja dwóch podstawowych funkcji, które realizuje mowa:

- funkcji komunikacyjnej, to jest przekazywania wyników szeroko pojętych czynności poznawczych, kiedy ludzie przekazują sobie wzajemnie to, co zobaczyli, wyobrazili sobie, pomyśleli lub dowiedzieli się,
- funkcji regulacyjnej, to jest możliwości modyfikującego wpływania na zachowania innych poprzez własną wypowiedź, (A. Jurkowski 1975).

Należy zaznaczyć, iż bardzo często osoby z wymienionych grup mają trudności także w zakresie komunikacji niewerbalnej, które są spowodowane fizyczną lub psychiczną niepełnosprawnością.

Z myślą o tych ludziach stworzono bądź zaadaptowano różne systemy i techniki porozumiewania określane terminem poszerzonej i alternatywnej komunikacji, które mają zastąpić mowę specyficznie ludzką (W. Loebel 1996). System symboliczny Bliss, Picture Communication Symbols (PCS), Słownik Makaton, piktogramy i inne – to właśnie formy, które przygotowano dla ludzi o specjalnych potrzebach komunikacyjnych. Międzynarodowe Towarzystwo Poszerzonej i Alternatywnej Komunikacji (ISAAC) z siedzibą w Toronto działa na rzecz osób niepełnosprawnych fizycznie i intelektualnie z niewykształconą mową ustną. Tworzą je

użytkownicy alternatywnej komunikacji, a także ich opiekunowie i profesjonaliści pracujący z osobami niepełnosprawnymi. Towarzystwo posiada swoje agendy w wielu krajach, na wszystkich kontynentach, w tym także i w Polsce. Polskie Centrum Metod Alternatywnych mieści się w Szczecinie. Głównymi celami działalności Towarzystwa są:

- organizowanie szkoleń dla profesjonalistów,
- prowadzenie badań naukowych,
- wydawanie czasopism, informatorów, biuletynów (W. Loebel 1996).

Dzięki działalności Centrum, którym kieruje M. Podyszewska wprowadzono w Poradni rehabilitacyjno-logopedycznej w Szczecinie piktogramy jako jedną z metod komunikacji alternatywnej. Piktogramy, to zestaw symbolicznych obrazków reprezentujących słownictwo danego języka. Znak – symbol przedstawiony jest w formie kwadratu (o wymiarze 10 cm na 10 cm); na czarnym tle znajduje się biały uproszczony obrazek przedstawiający określone słowo. Zestaw zawiera w języku polskim ponad 600 znaków – symboli ilustrujących rzeczowniki, czasowniki, zaimki, przymiotniki (określające podstawowe cechy przedmiotów, nazywające uczucia), liczebniki (w postaci kropek), przyimki (w postaci strzałek, kropek, kwadratu lub koła), zwroty grzecznościowe. System ten nie uwzględnia reguł gramatycznych i składniowych. Centrum Metod Alternatywnych uzyskało pozwolenie od szwedzkiego producenta na rozpowszechnianie piktogramów w Polsce. Polskie piktogramy uzupełniono i ciągle dodaje się nowe znaki-symbole, rozwijają się one tak, jak każdy żywy język.

Fizyczna wielkość znaków-symboli jest powiększana lub zmniejszana do dowolnych rozmiarów stosownie do potrzeb użytkowników. W zależności od tego kto korzysta z piktogramów (z jakiego rodzaju zaburzeniami jest to osoba), wykorzystuje się je w różnym stopniu. Piktogramy stosuje się jako pojedyncze znaki-symbole, bądź jako tablice tematyczne (np. gospodarstwo domowe, łazienka,...); można budować plany zajęć, procedurę czynności, a nawet proste zdania. Korzystając z tej metody nie rezygnuje się z mowy, a także komunikacji proksemicznej, kinezjetycznej i innych. Kod używany do przekazu, to zbiór wszystkich piktogramów; podstawowym kanałem komunikacyjnym jest wzrok. Wprowadzając osobę w „świat piktogramów” sprawą niesłyszanej wagi staje się motywacja użytkownika. Dziecko, czy osoba dorosła musi zrozumieć i odczuć wszelkie korzyści płynące właśnie z tego sposobu porozumiewania się. Piktogramy winny być łatwo dostępne i gdy tylko osoba z nich korzystająca pozna pierwsze znaki – symbole można proponować kolejne, które poszerzają w ten sposób „język” o nowe słowa. Całe otoczenie, zwłaszcza najbliższe osobie poznającej piktogramy zobowiązane jest wspierać ją w procesie nabywania nowego kodu komunikacyjnego.

Proces nabywania umiejętności posługiwania się znakami

Małe dziecko w trakcie rozwoju poznaje świat realny, który je otacza. Jednak jak twierdzi L.S. Wygotski: „Droga dziecka do przedmiotu i od przedmiotu do dziecka prowadzi przez drugiego człowieka” (za: M. Kielar-Turska 1992). Świat, na który składają się przedmioty, zjawiska, ludzie, ale także symbole i znaki, dziecko poznaje z pomocą dorosłych.

W rozwoju ontogenetycznym dziecko poznaje rzeczywistość dzięki spostrzeżeniom, zapoznaje się ze światem poprzez własną aktywność sensomotoryczną. Obiekt istnieje dla dziecka o tyle, o ile jest związany z jego działaniem. Jednak już na tak podstawowym etapie można zaobserwować, iż pewne elementy z danej sytuacji, w której aktualnie uczestniczy dziecko stają się w trakcie kolejnych powtórzeń oznakami tego, co się dzieje i co następuje. Dojrzewanie sprawia, że na bazie spostrzeżeń dziecko buduje pierwsze wyobrażenia i już pod koniec 2. roku życia stosuje symbole oznaczające przedmioty podczas ich fizycznej nieobecności. Jest to swoisty rodzaj symboli, który ma ścisły związek z wyobrażeniami dziecka, które są zdeterminowane indywidualnymi doświadczeniami. Z czasem symbole te nabierają form coraz bardziej umownych. Jeśli dziecko posiada pojęcie przedmiotu lub zjawiska, a więc potrafi wyodrębnić i uogólnić najbardziej istotne informacje o obiekcie, wówczas może posługiwać się znakami. Znaki, podobnie jak symbole, stosowane są bez konieczności obecności przedmiotu. Jednak w odróżnieniu od symboli nie są subiektywne i indywidualne, a odwrotnie, mają społeczny charakter, wspólny dla większej grupy. Oczywiście łatwiej nauczyć się znaków, które w jakimś stopniu przypominają to, co oznaczają niż znaków całkowicie umownych. Rozumienie i stosowanie symboli i znaków pozwala na:

- samodzielność w myśleniu bez konieczności ciągłego odwoływania się do konkretów z rzeczywistości,
- umożliwia poznanie tego, co niedostępne zmysłami
- sprzyja poznawaniu systemów komunikacyjnych,
- daje poczucie niezależności w grupie społecznej (M. Kielar-Turska 1992).

Stosowanie piktogramów w edukacji osób z głębszym upośledzeniem umysłowym ze szczególnym uwzględnieniem stymulacji procesów poznawczych

Przedstawiony w sposób bardzo ogólny proces nabywania umiejętności posługiwania się znakami jest niezwykle ważny dla procesu komunikowania się, ale także wspiera rozwój poznawczy dziecka. Bez konieczności rozpatrywania determinizmu językowego czy determinizmu poznawczego, oczywistym staje się fakt koegzystencji tych dwóch procesów, ich wzajemnych oddziaływań i ważności

dla psychofizycznego rozwoju dziecka. L.S. Wygotski twierdzi (za: A. Jurkowski, 1975), iż myślenie ma swój etap „przedjęzykowy”, a mowa – „przed-intelektualny”. W 2. roku życia linie rozwojowe tych procesów zaczynają się pokrywać. Następuje moment przełomowy, od którego mowa stopniowo się intelektualizuje, a myślenie werbalizuje.

Szczególną pomoc w procesie nabywania przez dziecko umiejętności operowania znakami niosą osoby dorosłe. Pomoc ta staje się tym bardziej istotna, jeśli dziecko na skutek różnorodnych przyczyn nie potrafi, bądź w poważnym stopniu ma ograniczone możliwości wykształcenia mowy ustnej. Jeśli wspieranie rozwoju mowy jest bezowocne, winno się podjąć próbę nauczania alternatywnych metod komunikowania się, np. posługiwania się piktogramami. Piktogramy wydają się być bardzo dobrą propozycją dla osób z głębszym upośledzeniem umysłowym. Piktogram charakteryzuje prosta, zbliżona do obiektów i zjawisk, symbolika znaków, za pomocą których każdy może się z dzieckiem porozumieć. Piktogramy zaspokajają potrzebę nawiązania kontaktu i podtrzymania więzi, co zmniejsza izolację społeczną, niweluje negatywne emocje wynikające z faktu bycia niezrozumiałym. Piktogramy stymulują rozwój poznawczy. Znaki pozwalają zrozumieć najbliższy świat, codzienne sytuacje, dając poczucie kontroli i przewidywalności zdarzeń, a więc realizują potrzebę bezpieczeństwa (rys. 1).

Rozwój podstawowych funkcji poznawczych, tj. od spostrzeżeń przez wyobrażenia do symboli i znaków, zgodny jest ze stadialną teorią rozwoju wg J. Piageta. Na podstawie badań B. Inhelder (za: T. Gałkowski, 1979) wiadomo, że osoby z głębszym upośledzeniem umysłowym osiągają stadium przedoperacyjne.

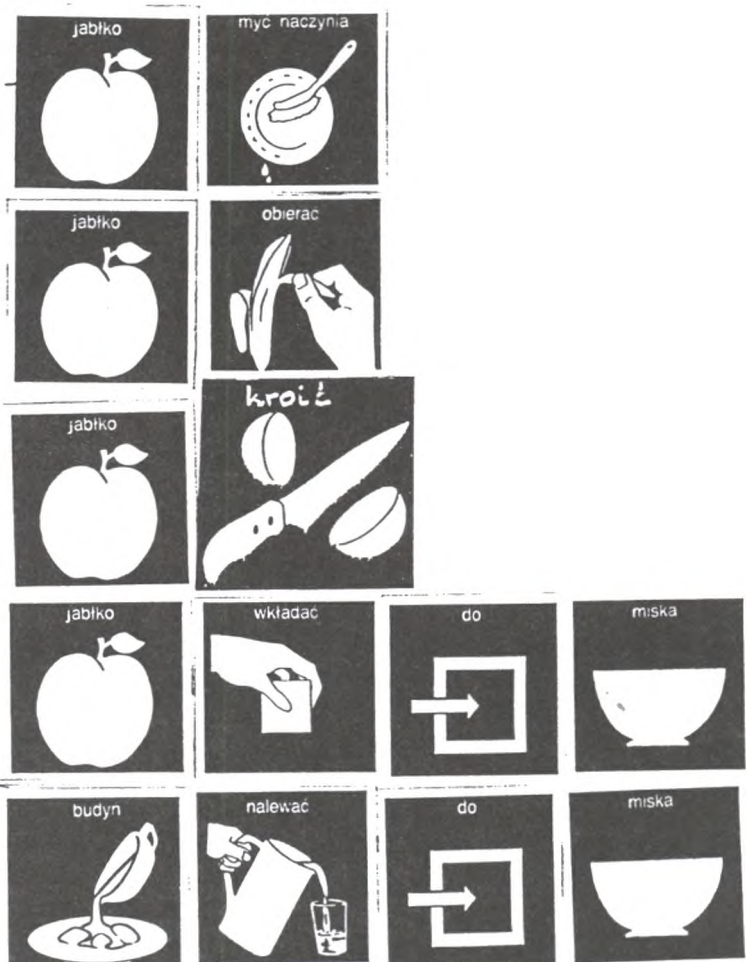
Poniżej opisano propozycję zajęć nazwanych zajęciami z gospodarstwa domowego, które stwarzają wiele okazji do stymulacji rozwoju poznawczego, a przede wszystkim uczą samodzielności i zaradności w życiu codziennym. W spotkaniach tych piktogramy sprawdzają się doskonale jako kod komunikacyjny, odgrywają także niepoślednią rolę w stymulacji rozwoju kognitywnego, a ściślej: tworzenia wyobrażeń, związków przyczynowo-skutkowych, operacji szeregowania i klasyfikowania. Na przykładzie zajęć, podczas których uczniowie wykonują galaretkę z owocami zasygnalizowano sposoby wspierania rozwoju podstawowych operacji umysłowych, takich jak: szeregowanie i klasyfikowanie.

W początkowym etapie pracy dziecko poznaje produkty, które są potrzebne do wykonania galaretki. Poprzez działanie z użyciem wszystkich zmysłów zbiera informacje o tym, jak wygląda, pachnie i smakuje: jabłko, pomarańcza i sproszkowana galaretką. W ten sposób buduje wyobrażenia rzeczy, rozpoznaje je wśród innych. Kolejnym etapem jest nabywanie umiejętności kojarzenia jabłka, pomarańczy i galaretki z ich symbolami, najpierw w postaci rysunku, a następnie piktogramów. Początkowo obiekt koegzystuje wraz ze swym symbolem. W kolejnych powtórzeniach (tych samych zajęć) starano się, aby uczniowie samodzielnie, bez konieczności odwoływania się do konkretnego obiektu, posługiwali się piktogramami jako symbolem-znakiem jabłka, pomarańczy, galaretki i wyróżniania ich z grupy innych

Rysunek 1.

Rysunek 2.

piktogramów. Umiejętność ta świadczyć może o posiadaniu przez dziecko wyobrażeń wyżej wymienionych produktów. W trakcie zajęć praktycznych nauczyciel nazywał czynności, które wykonywał uczeń oraz demonstrował odpowiadające im piktogramy. Dziecko poznawało nazwę czynności i odpowiadający jej symbol – znak. Po wykonaniu pracy układało z piktogramów zdanie opisujące to, co zrobiło. Jeśli uczeń pozna znaki – symbole produktów i czynności, można pokusić się o wspólne tworzenie strategii wykonania galaretki z pomocą piktogramów. W ten sposób powstaje swoisty przepis kulinarny (rys. 2). Dziecko musi ułożyć plan, musi przewidzieć kolejność wykonywanych czynności, a więc mycia, obierania, krojenia owoców, rozpuszczania i nalewania galaretki. Kolejną propozycją pracy poznawczej na tym samym materiale konkretnym i piktogramowym jest wybieranie produktów jadalnych spośród innych i próba tworzenia pojęcia – jadalne rzeczy.

Opisane zajęcia kształtują umiejętność przedstawiania świata zewnętrznego za pomocą znaków-symboli. Użycie symboli pomaga dziecku uwolnić się od sztywnych ram operacji konkretnych, ułatwia rozwijanie samodzielnego myślenia.

BIBLIOGRAFIA

- Gałkowski T., *Dzieci specjalnej troski*, Warszawa 1979.
- Jurkowski A., *Ontogeneza mowy i myślenia*, WSiP, Warszawa 1975.
- Kielar-Turska M., *Jak pomagać dziecku w poznawaniu świata*, WSiP, Warszawa 1992.
- Kurcz I., *Język a psychologia*, WSiP, Warszawa 1992.
- Loebl W., *Uwagi o możliwościach poszerzenia komunikacji interpersonalnej osób z ograniczonym systemem porozumiewania się*, [w:] *Dylematy pedagogiczne w rewalidacji osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, red. W. Loebl, Wydawnictwo UG, Gdańsk 1996.
- Matusewicz C., *Komunikacja niewerbalna. Przegląd zagadnień*, „Przegląd Psychologiczny” 1979, nr 2.
- Nęcki Z., *Komunikacja międzyludzka*, PSB, Kraków 1996.
- Zimbardo P.G., *Psychologia i życie*, PWN, Warszawa 1996.